

УДК 883.3.09-1

Наталія Фенько
(Кіровоград)

ЕЛЕМЕНТИ ГОТИКИ У ТВОРАХ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Літературна готика в українському літературознавстві досі залишається майже недослідженою галуззю. Між тим українська новелістика кінця XIX — початку XX століть, сучасна “химерна” проза дають підстави говорити про так звану українську готичну прозу, особливість якої полягає в своєрідному поєднанні європейської готичної поетики з національною фольклорно-фантастичною традицією. На думку Вал. Шевчука, створення такого національного різновиду світової готичної прози пояснюється властивими українській творчій ментальності мрійливістю, потягом до фантастичного. “Недаремно в природі, — пише Вал. Шевчук, — витворився дивовижно цікавий пласт казкової, демонологічної, тобто ареальної прози... Українець в усі часи антропоморфував природні явища, а відтак мав інтерес і до того, що відбувається з людиною за межею буття, образно кажучи, в Задзеркаллі, відповідно простежував чи вимірював, чи психологічно прочував нитки, які в’язуть буття з небуттям, і це завжди було реальною субстанцією його розуміння світу”.¹

Естетична основа літературної готики бере свій початок із храмової готики. Від часу виникнення і впродовж багатьох століть поняття “готика” пов’язувалося з архітектурним мистецтвом. Щоправда, в сферу готичного стилю входили скульптура і живопис як елементи оздоблення готичних храмів. Усі три види мистецтва втілювали такі особливості готичного світосприйняття, як глибока релігійність, боротьба проти гніту матерії, жага вищої свободи і віра у святість страждань.² Усвідомлюючи, що готичний храм середніх віків і готичний роман другої половини XVIII століття — різні культурні явища, не можна не помітити такої об’єднуючої характеристики, як “готичний простір”. Його чудово описав О. Ф. Лосев,³ який, маючи на увазі простір готичного храму з його таємничими кольорами, сокровенністю і непереможною вертикаллю, помітив усю ту стихію готичної фантастики, яка оживе в європейській літературі. Величне й жахливе — головна естетична антиномія готики: веліч ірреальної вертикалі часто приховує в собі жах перед невідомим потойбічним світом.

Непростими були шляхи втілення готичного стилю в літературі. Таємничий світ готики

часто залишався непізнаним і невизнаним та, здавалося, повинен був назавжди залишитися в ірреальній атмосфері готичних храмів. Але завдяки здатності до несподіваних метаморфоз готичний світ не зник — він просто чекав свого часу. В зв’язку з цим зробимо невеликий культурно-історичний екскурс.

Свою назвою готика зобов’язана Середньовіччю. В епоху Просвітництва вважалося, що середньовічне мистецтво — це творіння готів-варварів, які зруйнували античну культуру і класичне мистецтво. Тому слово “готичний” ставилося поряд зі словами “потворний”, “брехливий”. У ренесансному розквіті людського “я” готика загубилася під руїною середньовіччя. Але промінь Ренесансу освітив-таки готику, і через віки з неї проб’ються паростки жаху і співчуття, якими у XVIII столітті буде окреслюватися світ особистості у всій його складності, драматизмі слабкостей і протиріч. Бароко першим повернулося до готики, своєрідно інтерпретуючи її. В деяких країнах, зокрема в Німеччині, Чехії, Польщі, готика була дійовим елементом народної художньої свідомості. Співіснування і навіть взаємопроникнення бароко і готики пояснюється спільністю трагічних мотивів. Але бароко при всій трагічності світовідчуття оспівує життя, а готика — це апофеоз смерті.

Відродженню готики, хоч як це дивно, сприяв наскрізь раціональний класицизм, який освітлював вчинки людини тільки в межах свідомого. Все мистецтво не можна було поставити під контроль розуму. В другій половині XVIII століття готика сходить з вертикалі готичних храмів і оживає в літературі. Поняття “готика” втрачає своє первісне значення. Тепер під готичним розуміється щось таємниче і незбагненне. Виникає готичний роман, “роман жахів”, який у своєрідному фантастичному тлумаченні дав життя сфері підсвідомого. “Світ стихій, таємничих, понадприродних істот не тільки оточує людину, впливаючи на її долю, — він присутній у ній самій, в її душі, часом перемагаючи голос розуму, стає символічним втіленням людських пристрастей”.⁴

Першим за часом готичним романом вважається роман Г. Уолпола “Замок Отранто” (1764). “Вся система його поетики підлягає відносно

новому для західноєвропейського письменства того часу художньо-психологічному завданню — розкриттю підсвідомих глибинних процесів душі шляхом відображення таємничих видінь і снів персонажів, їхніх галюцинацій, появи примар або персонафікованих потойбічних сил”.⁵

Романтизм асимілював деякі риси готичної літератури. Зрештою, фантастична література стала ґрунтом для таких жанрів сучасної західної прози, як “weird”, що виник на основі модернізації “літератури жахів”, і “fantasy” — результат складної взаємодії міфології, окультизму і фантастики.

Готична культура зберігає уявлення про містичну вертикаль середніх віків з її спрямованістю до смерті й далі — у вічність. Готика знайшла своє місце в українській літературі другої половини ХХ століття, передусім у “хімерній” прозі. В колі цього стильового явища особливе місце займають твори Вал. Шевчука, в яких елементи готики є органічними складниками авторського стилю.

Готичні традиції виявляються у Вал. Шевчука в концепції потойбічного світу й паралельного існування зі світом живих людей. Приміром, у новелістичній частині роману “Дім на горі”, поряд з людьми діють істоти потойбічного світу: домовик (“Дорога”, “Панна сотниківна”), перелесник (“Перелесник”), “Злий дух лісу” (“Швець”), Воно (“Джума”) та ін. Всі ці персонажі утворюють окремих світ зі своїми законами, звичаями, поглядами. Потойбічний світ активно впливає на героїв живого світу, освітлюючи з несподіваного боку взаємозв’язки буття.

Кожний зі світів живе за своїми законами, і в той же час якось прапамають про первісну світову гармонію примушує їх сходитись і страждати через фатальну несумісність. Під кутом цієї проблеми розглянемо дві новели з циклу “Голос трави” (роман “Дім на горі”).

Новела “Дорога” дає ряд антиномій (домовик — астроном, дорога — дім, мрія — реальність, гармонія — неспокій). Домовик, вічний в’язень дому, живе мрією про дорогу, яка є для нього уособленням визволення від замкненості стін, від одноманітного існування. Для астронома, навпаки, дорога — це нескінченне коло в’язниці, в якому не можна знайти спокою. Він мріє про добру оселю, затишок і відпочинок. Ця ситуація тим трагічніша, що кожен з них усвідомлює ілюзорність своєї мрії, відчуває владу непопушних законів світу. Домовик зізнається сам собі, що “коли домовиків зачаровують дороги, стаються нещастя. Домовики мусять думати про дім, а не про дороги”.⁶ Астроном теж розуміє, що обравши нічне небо, він позбувається земного щастя.

Але прагнення гармонії сильніше за призначення. Домовик, втративши надію добути щастя в дорозі, вирішив відшукати своє визволення в коханні. Та замість коханої “перед ним лежав, розкорячивши корені, великий трухлявий, що

поблимував мертвим сяйвом світляків, пень” (6, 236). Астроном, який проблукав ніч у пошуках дому, так і не зміг розімкнути коло дороги. В світі невідповідностей гармонія виявилася недосяжною.

У новелі “Панна сотниківна” ця проблема постає в трагічнішому світлі — закони різних світів карають героїв смертю. “Наша доля незавидна: вірять у тебе — живеш, не вірять — умираєш” (6, 249). Ці слова діда-перевертня виражають один із законів потойбічного світу. Він з покорюю приймає його, розуміючи своє місце в загальній світобудові. Але молодий чорт прагне більшого — кохання. Його почуття до панночки руйнує межові закони двох світів, створюючи хаос.

Експериментуючи над вузлами суперечностей, Вал. Шевчук ставить своїх героїв на хиткі терези вибору. Істина і обман змішалися в словах чорта: “Нам відведено мало часу для життя... І ми, і ви, люди, піддані одному прокляттю: прийде огненний чоловік і потопче нас. Не губимо часу, панно, віддамося коханню, бо ж і ми, і ви однаково живі істоти” (6, 252). Героїня розуміє, що життя швидкоплинне і кожна мить може бути останньою. Але душа згадує про свою безсмертність, і в сльозах пробудження відкрився панночці її вибір: “Я не піддамся тобі, чорте... бо любов свята. Я хочу жити для щастя, а не для задоволення” (6, 253). Караючі закони потойбічного світу перетворюють молодого чорта на попіл. Начебто все стає на свої місця, але письменник продовжує експеримент над стихіями почуттів.

Якщо в сльозах панночки вилився весь душевний біль світу, то в передсмертному монолозі чорта зібрався весь відчай розуму перед незбагненністю світу: “У світі повинні бути відповідності... інакше він не триматиметься купи. Світ без гармонії ні до чого, бо коли порушиться в ньому одна ланка, розсиплеться на сміття... Як мало я жив... і ще нічого не встиг удіяти. Певне, не годиться нашому братові так захоплюватися красою... Хай би лишилася голова... Мені ще потрібно додумати одну важливу думку. Хвилинку, хвилинку... я зараз її скажу. Немає ж ніякої рації відходити, коли тільки прийшов, коли тільки почав усвідомлювати себе, немає ж ніякої рації” (6, 254). Цей несподіваний монолог, сповнений розгубленості, майже дитячого нерозуміння, вражає більше, ніж упевнений вибір панночки. Молодий чорт, як домовик у новелі “Дорога”, прагнув гармонії почуттів, але, виявляється, світ дисгармонійний. Чорт не може захоплюватися красою, домовик не може зачаровуватися дорогою. Світ без гармонії “розсипається на сміття”. Розсипався і світ панночки. Покарана за відмову од людського світу, вона перед смертю побачила “великі, чорні, повні ясного вмиротвореного світла, чоловічі очі, які вона знала колись давно, які, можливо, й полюбити могла б, але досягти так і не спромоглася” (6, 256).

Наділяючи однаковою дієвістю реальній і потойбічний світи, Вал. Шевчук досягає особливої напруги конфлікту. За допомогою інфернальних сил письменник випробовує своїх героїв.

Їхній вибір обумовлений готичною концепцією людини як носія таємничої, непізнаваної стихії. Як правило, герої Вал. Шевчука — це або митці, або звичайні, на перший погляд, люди, які опиняються в екстремальних, надприродних обставинах. Так чи так герої весь час перебувають на мінливій межі реального та ірреального, гостріше відчуючи красу або, навпаки, дисгармонію світобудови.

Козопас Іван Шевчук (“Дім на горі”) поєднаний з людьми і природою емоційними зв’язками. Сльози Галі й спокій вечірнього неба, таємниця білого соку трави і відчуття вічності — все входить у душу Івана і залишається в ній. Тому й відкрився йому “раптом увесь світ... повний гармонії, але сплетений у надзвичайно складний вузол” (6, 118). Зранена неволею чуттєвість Олізара (“Птахи з невидимого острова”) надає сили його поглядові. Герой бачить, як “мільйони грішників начиняють землю”, відчуває біль усіх попередніх поколінь — біль гріха й покаєння.

Часто життя героїв Вал. Шевчука — суцільна загадка. Головний герой повісті “Мор” не знає, звідки прийшов і куди йде. Уламки минулого залишаються осторонь героя. Він просто “странний” — без імені, без минулого, без “я”, мертвий у мертвому місті. Не менш загадковим є герой-вовкулака (“Сповідь”), який мовби зійшов зі сторінок старовинного готичного роману.

Зупинимось на такому незвичайному типі героя, котрий має багатотомову історію, починаючи з біблійного Навуходносора. В давні часи не викликали подиву випадки перетворення людей на тварин. Е. Б. Тайлор засвідчує, що у слов’ян було повір’я, згідно з яким вовки, які взимку осмілюються нападати на людей, не що інше, як “вилколаки” — люди, перетворені у вовків за допомогою чаклунства.⁷ В українській міфології образ вовкулаки супроводжувався жахом перед хаосом тваринного інстинкту і співчуттям до загубленої людської душі.

Герой-вовкулака у Вал. Шевчука має міфологічне підґрунтя. Образ людини-звіра є своєрідним символом постійного протиріччя оболонки і вмісту. Вал. Шевчук відчув символічну конфліктність образу вовкулаки і надав йому притчевого характеру. Безіменний герой Вал. Шевчука — символ людини, що стала на шлях випробувань і життєвого вибору. Це повість-притча. Повернений з глибокої давнини, образ вовкулаки підноситься до рівня вічних категорій, що втілюють оте сутнісне “чого людина у цьому світі, в якій би вона шкурі не жила, таки губити не повинна”.⁸

У літературі особливості готичної естетики значною мірою виражає поетика жаху. Таємнича місцевість, замки, гнітючі кольори, відчуття

тривоги — все розмаїття містики та надприродного складає поетику жаху.

Герої Вал. Шевчука, як правило, опиняються у таємничих куточках. Наприклад, у повісті “Птахи з невидимого острова” головний герой опинився перед майже ірреальним замком, який “у мряці був міражний та розмитий” (8, 190). Замок не випадково огорнутий мрякою. Ця деталь наголошує на тому, що герой потрапив у царство п’їтьми. Міражність замку обертається реальною насилля. У повісті “Мор” герой опиняється в змертвілому місті. Незрозуміла тривога, біль, передчуття чогось жахливого не покидають “странного”, йому навіть здається, що він “потрапив у кам’яну пастку, і вона от-от його в собі замкне” (8, 373). Образ мертвого міста переростає в символ зла і смерті. Мертве буття — результат омертвіння духу.

У поетиці жаху певне місце займає кольористика. Традиційними для готики є кольори загадкових сутінків і містичної ночі: сірий, мертвотно-білий, чорний. Найяскравішим у готичній палітрі є криваво-червоний колір — колір насилля і страждання. Поєднання кольорів може створювати страхітливую картину: “Мара осміхнулася йому, в неї було біле, як сніг, обличчя, чорні лискучі очі, сині вуста й червоні зуби” (8, 351), або відчуття ірреальності: “коні помчали по небу, бліді коні смерті... йому заболіло від напруження у грудях, і він подумав мимохіть, що перед грозою була довга чорна ніч... У червоних пасмугах стояли, як гори чи далекі казкові міста, громади хмар, наче опинився він у потойбічному світі” (8, 364).

У Шевчука певна кольорова гама є художнім засобом для відображення настрою героїв, а іноді сполука кольорів прямо пов’язана з проблематикою твору. Скажімо, у новелі “Кров на снігу” (“Дім на горі”) гостро постає проблема майбуття людського роду, яку Вал. Шевчук починає розвивати на прикладі роду Торських.

Головний герой новели Ілля Торський, ігумен Густирського монастиря, залишився останнім представником свого роду. Старого батька Іллі мучить думка, що син не залишить після себе дітей і рід їхній загине. Загроза вічного небуття тривожить навіть тіні мертвих предків Іллі. Світи мертвих і живих зійшлися в єдиній тузі.

Герой бачить сон, в якому знищення майбутнього підноситься на рівень символічних образів: горить церква, а сам ігумен стоїть біля всохлого дерева, яке вже ніколи не дасть плодів. У сні Ілля зустрічає трьох малих дітей, ніжки яких залишають на снігу червоні сліди. “Кров на снігу. До чого б то воно?” — питає себе герой. Він ще не знає відповіді, але вона вже є в словах “кров на снігу”. Вдале антитезове поєднання кольорів виражає жахливу абсурдність справжньої смерті трьох невинних створінь. Вражаючий контраст кривавих слідів і незайманої білизни провіщає: без майбутнього може залишитися

не тільки рід Торських. У смерті дітей людство втрачає себе.

Червоне і біле — не єдине протиставлення кольорів. В іншій сцені: “Діти лежали у світло-сірому сутінку і світилися. П’ятеро чорних, великих людей стояло перед ними навколішках” (6, 317). Отже, світло-сіре, срібне світіння янголів, що були невпізнані й загублені людьми, і чорні покайні фігури. Такий контраст, з одного боку, підкреслює святість, невинність дитини, а з другого, — вину кожного за її загибель. Як бачимо, в новелі Вал. Шевчука “протиставна єдність” кольорів значною мірою виражає такі морально-філософські проблеми твору, як смерть і безсмертя, гріховність і святість.

Обов’язковим елементом готичної поетики є зображення надприродних подій і станів. У творах Вал. Шевчука найчастіше зустрічаються випадки перетворень, зовнішніх (тілесних) і внутрішніх (духовних). У мистецтві середньовічної готики зображення містичних змін плоті відповідало релігійному вченню про тлінне й гріховне тіло і безсмертну душу. Тілесна оболонка людини недосконала й слабка, тому можливі різні страшні перетворення, які повинні нагадувати, що найцінніше в людині душа й без неї людина — тільки мертво тіло.

Це зрозумів герой-вовчулака (“Сповідь”). Самий процес перетворення людини у звіра зображується письменником натуралістично, при всій своїй “несувітності” здається реальним: “Мені здалося, що з тілом моїм щось відбувається несувітне: воно скорчилося, задубло, спина вигиналася, а ноги ніби всихали. Руки мені заломило, обличчя і вуха почали пекти. Язик мій

розбухав у роті, став сухий і шарудявий, а очі на мить осліпли. Я чув, як стягуються, аж потріскують, м’язи, гострий біль пронизав усе тіло, заболіла кожна кісточка, і кожна жилка затремтіла” (8, 272). Докладний опис мук героя не тільки переконує в реальності того, що відбувається, а й служить для дальшого порівняння зі значно більшими муками внутрішнього перетворення.

У повісті “Мор” герой сам входить у тіла різних людей, прагнучи якось заповнити внутрішню порожнечу. Випадково знаходячи і байдуже втрачаючи чужі оболонки, герой заново навчився розуміти світ, його велике зло і непереможне добро. Але “странний” ніяк не міг пізнати чогось найголовнішого. Тільки в кінці, коли побачив смерть мудрого Алембека, “відчув гостру й глибоку любов до цього чоловіка, щось таке, як вихлип золотої печалі. Відчув, що рветься йому і шматується серце” (8, 269). Вперше герой у пошуках себе обрав не тіло. Він зрозумів нарепті, що не було найголовнішого, “ото того малого й круглого, яке збирає єство і кріпить його” (8, 373), — душі.

Отже, елементи готики виступають невід’ємною частиною поетики Вал. Шевчука. Авторський погляд на світ і людину, осмислення складних протиріч духу, пошук сокровенного слова — все перебуває під впливом готичної естетики. Готизм у стилі Вал. Шевчука виявляється в єдності зовнішньої тасмичності, навіть містичності, та внутрішнього простору глибокої, вивірної думки. Значний підтекстовий шар збагачує слово письменника тою готичною вертикаллю, що наближає до розуміння вічних істин.

Примітки

¹ Шевчук В. О. З темних джерел життя. Українська готична новела ХХ століття // Літературна Україна.— 1995.— 26 січня.

² Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Новый Энциклопедический Словарь: В 48 т.— С.-Петербург.— Т. 14.— С. 575.

³ Лосев А. Ф. Из ранних произведений.— Москва, 1990.— С. 486.

⁴ Жирмунский В. М., Сигал Н. А. У истоков европейского романтизма / Г. Уолпол. Замок Отранто.— Ленинград, 1967.— С. 266.

⁵ Нечасенко Д. А. Сон, заветных исполненный знаков.— Москва, 1991.— С. 104.

⁶ Шевчук В. О. Вибрані твори: Роман-балада. Оповідання.— К., 1989.— С. 231. Далі цитуємо за цим виданням, позначаючи лише том і сторінку в тексті.

⁷ Див.: Тайлор Э. Б. Первобытная культура.— Москва, 1989.— С. 147.

⁸ Шевчук В. О. Птахи з невидимого острова: Роман, повісті.— К., 1989.— С. 329. Далі цитуємо за цим виданням, позначаючи лише том і сторінку в тексті.

RESUME

The article is dedicated to analyzing the elements of gothic poetics in Ukrainian chimerical prose of 1960-es-80-es, partially in V. Shevchuk's prose' gothic poetics. The author pays special attention to principle of parallel vision of infernal and live worlds, mythological and folklore motives in novels “Hill House”, “Holocaust”, “Birds from Island Invisible”.